

MORALNE DILEME¹

Slobodan Sadžakov²

Primljen: 26. 12. 2025.

Prihvaćen: 30. 3. 2026.

Rad je usmjeren analizi fenomena moralne dileme, njegovih osnovnih karakteristika i mjesta u strukturi moralnog djelovanja. Na samom početku, ukazujemo na to da se moralne dileme ne odnose samo na pojedinačni čin moralnog izbora (povodom neke konkretne situacije) već na različite načine prožimaju i druge segmente moralnog fenomena (izbor moralnih vrijednosti, opredjeljivanje između shvaćanja dobra i zla, sagledavanje moralne odgovornosti i krivice, tumačenje i određivanje prema čitavom nizu društvenih fenomena i situacija, način djelovanja i »kvalitetu« savjesti). U nastavku ističemo važnost kritičkog mišljenja za stanovište moralnosti, kao i važnost moralnih dilema za proces emancipacije, uključujući i njegov obrazovni aspekt. Na kraju rada razmatramo moralne dileme koje postoje u sferi političkog i ekonomskog djelovanja.

Ključne riječi: moral; moralne dileme; moralna odgovornost; kritičko mišljenje; emancipacija; politika; ekonomija

¹ Ovaj rad nastao je u okviru institucionalnoga istraživačkog projekta »Subjekt u učionici: filozofijsko-pedagogijska analiza mogućnosti kritičkog subjekta« Filozofskog fakulteta u Zagrebu koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Temu moralnih dilema nastojat ćemo, u pojedinim segmentima, osvijetliti na temelju naših prethodnih istraživanja u oblasti etike, u prvom redu onih koji su izloženi u spisu *Uvod u etiku* (2022). Analize iz spomenutog spisa zbog svoje prvobitne namjene (univerzitetski udžbenik) nisu do sada bile šire dostupne uvidu znanstvene javnosti, pa koristimo ovu priliku da ih dodatno prezentiramo.

² Pedagoški fakultet u Somboru, Univerzitet u Novom Sadu, Podgorička 4, 25000 Sombor, Srbija; slobodansadzakov@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0001-7740-6883>

1.

Moralno djelovanje podrazumijeva brojne specifičnosti koje ga na značajan način razlikuju od drugih vidova djelovanja i na koje ćemo, na samom početku ovog rada, pokušati ukazati. Ono također podrazumijeva složenu arhitektoniku sastavljenu od čitavog niza osobenih komponenti. Jedna od tih komponenti karakterističnih za moralni fenomen je konkretni moralni čin. On nekada može biti veoma jednostavan i lako ga je (bez previše razmišljanja) izvršiti, odnosno opredijeliti se baš za njega, dok nekad predstavlja krajnje kompleksan poduhvat, što podrazumijeva brojne determinante koje se moraju uvažiti, te često može zahtijevati i dugotrajno promišljanje i opredjeljivanje. Moralni čin nastaje kao rezultat moralnog izbora, a tom izboru u nekim situacijama mogu prethoditi i veoma ozbiljne moralne dileme. One se ogledaju kroz razmatranje različitih mogućnosti djelovanja, uključuju razne vrste procjenjivanja neke situacije i posljedica koje mogu proisteći iz određenih odluka i djelovanja. Neke od tih dilema, procjena i odluka, kao što je poznato, mogu biti nelagodne i teške, ponekad čak i dramatične i od presudnog značaja za život ljudi. One neizbježno utječu na njihov status moralnog bića (a imaju i mnogo šire konotacije) i položaj u nekom društvu. Primjera radi, Njegošev stih »Ko posrne mudrovat mu branec« dobro ilustrira situacije povodom naših moralnih izbora. Osoba koja se, recimo, opredijelila da nešto ukrade (»posrne«) gubi »moralni kapital« i ne može »mudrovati«, odnosno biti mjerodavna povodom te teme i, na primjer, osuđivati druge za krađu. Takav tip vrednovanja, između ostalog, sugerira važnost i ulogu moralne dileme i moralnog izbora u strukturi moralnog djelovanja.

Treba napomenuti i to da se moralne dileme ne odnose samo na pojedinačni čin moralnog izbora (povodom neke konkretne situacije) već na različite načine prožimaju i druge segmente moralnog fenomena. Riječ je, između ostalog, o našem izboru moralnih vrijednosti, o opredjeljivanju između shvaćanja dobra i zla, o sagledavanju moralne odgovornosti i moralne krivice, tumačenju i određivanju prema čitavom nizu društvenih fenomena i situacija, o načinu djelovanja i »kvaliteti« savjesti... Jednom riječju, moralne dileme pripadaju cjelini našeg moralnog života i može se reći da se upravo posredstvom moralnih dilema krećemo kroz sferu morala.

Moralne dileme predstavljaju, dakle, integralni dio moralnog djelovanja i u ovom ćemo tekstu pokušati detaljnije odrediti njihovo mjesto, karakteristike i značaj. Prije toga, potrebno je, bar u načelnom smislu, ukazati na neke od osnovnih odrednica praktičkog djelovanja, čiji je moral dio, kako bi se što bolje približili problematici koja se odnosi na moralne dileme. Spomenute su odrednice, naravno, u obimnoj filozofskoj literaturi već dovoljno razmotrene, pa ćemo ovdje samo podsjetiti na neke segmente. Kao što je poznato, Aristotel govori o praktičkom djelovanju uzimajući ga kao širi pojam od pojma morala:

»Moral predstavlja segment ljudske aktivnosti koji se tradicionalno naziva praktičkim djelovanjem (gr. *praxis*). Još od Aristotela potječe podjela na teorijsku, praktičku i poietičku djelatnost, odnosno teorijsku (metafizika, fizika i matematika), praktičku (refleksija moralne, ekonomske i političke sfere) i poietičku (refleksija ‘tvoračkog umijeća’ i umjetničkog stvaranja) filozofiju. Svrha teorijskog vida spoznaje je, kako to Aristotel određuje, ‘znanje radi znanja’, svrha praktične spoznaje je ‘znanje radi djelovanja’, dok je svrha poietičke spoznaje ‘znanje radi tvorenja’.« (Sadžakov, 2022, 9)

Pored moralnog, u praktičko djelovanje ubraja se i ono koje se događa u sferi prava, politike i ekonomije. Praktičko djelovanje, kako ukazuje Aristotel, karakterizira mogućnost odluke (izbora) i tiče se »ljudskih stvari«, odnosno »stvari koje mogu biti i ne biti«:

»To djelovanje se, dakle, ne odnosi na ono što je ‘po nužnosti’ (nema, recimo, odlučivanja o tome je li $2+2=4$) ili na ono što se desilo u prošlosti (ne možemo odlučivati je li bilo Drugog svjetskog rata). Praktičko djelovanje tiče se sadašnjosti, odnosno nalazi se u vezi s mogućnošću konkretnog djelatnog odlučivanja i ispoljavanja. Ono, u njegovom moralnom smislu, neizostavno podrazumijeva određene moralne dileme, te zatim odluke i djela. U sve to uključene su brojne determinante (interesi, motivi, vrijednosti) koje se odnose na konkretne situacije i odnose. Upravo zbog njihove kontingentnosti, jedna od specifičnosti praktičkog djelovanja ogleda se i u tome da se ono ne može precizno normirati, već samo do određene mjere naznačiti (gr. *typos* – nacrt, biljeg, naznaka).« (Sadžakov, 2022, 910)

Riječ je, kako je ukazano, o jednoj od temeljnih karakteristika morala, odnosno praktičkog djelovanja uopće. Moralne dileme na ključan način svjedoče o toj specifičnosti. One se, ponovimo, odnose na situacije u kojima se treba odrediti, odnosno zauzeti određene stavove i donijeti odluke, drugim riječima, izabrati način djelovanja. To podrazumijeva da pojedinac mora uložiti napor, procjenjivati i podnijeti odgovornost, često u krajnje delikatnim situacijama, u kojima nema unaprijed propi-

sanog i sigurnog odgovora, što je u skladu s već spomenutom specifičnošću morala. Sve je, dakle, na pojedincu kao moralnom subjektu jer bi neki drugi način funkcioniranja bio moralu stran automatizam, koji bi samim tim i poništio bit moralnog djelovanja, odnosno njegovo razlikovanje spram načina funkcioniranja običaja, kolektivism, totalitarizma (vođa koji »misli za nas« i sl.). Jednom riječju, radi se o potvrđivanju koje je konstitutivno za naš karakter, za naš moralni identitet, odnosno kvalitetu našeg moralnog djelovanja. Upravo zato se i može reći da se u moralnom izboru ogleda suština moralnog djelovanja, a u okviru toga prepoznaje i ishod neke moralne dileme, što je segment ljudskog specifikuma, odnosno način funkcioniranja praktičkih bića. Preko moralnih dilema i odgovora na njih mi, između ostalog, konstituiramo naš odnos prema svijetu, odnose prema drugima, jednom riječju kvalitetu i usmjerenje našeg života. Moralne dileme svojevrsna su raskršća koja posreduju poznata i neizbježna etička pitanja: *Što trebamo činiti? Na koji način trebamo živjeti? Koja su uporišta naših moralnih sudova? Koje moralne principe biramo? Što je dobro, ispravno, valjano?* Odgovori na ta pitanja traže se u pokušajima rješavanja raznih neponovljivih životnih situacija i kriza:

»Krizu je permanentno stanje. Ljudsko biće već je svojim rođenjem osuđeno na smrt. I život, uključujući i najplodnosniji život, nije moguć bez stalnog prevladavanja kriza kojima smo dnevno izloženi. Dakle, krizu nije moguće ukinuti, jer se ona uvijek iznova javlja u identičnim ili raznovrsnim oblicima, moguće ju je samo trenutno prevladati, kako bismo se posredstvom valjanih odluka što ih donosimo uspješno suočili s novim krizama koje nas čekaju. Kriza je organski (ne samo u etimologiji) vezana uz kritiku: odluke koje donosimo da bismo prevladali neku kriznu teškoću smislene su samo ako se temelje na valjanom prosuđivanju produktivnoga od neproduktivnoga, onoga što će nam pomoći da nadidemo krizu od onoga što će nas u nju još dublje uvaliti.« (Veljak, 2024)

U okviru naše teme, od prvorazredne važnosti je razmatranje statusa modernog subjekta. Taj status historijski je uvjetovan i podlozan stalnim transformacijama, uključujući i brojne opasnosti ugrožavanja izbornih parametara moderne slobode. Moralni identitet predstavlja važan dio spomenutog statusa. On je, naravno, sastavljen od čitavog niza komponenti (npr. moralna odgovornost, moralno dostojanstvo, pravni status moralnosti), a ujedno predstavlja i kriterij ocjenjivanja djelovanja koje drugi čine nama i mi njima:

»U užem smislu, moralnost je sistem jedne posebne vrste ograničenja u ponašanju, ograničenja čiji je osnovni zadatak da štiti interese drugih osoba, a koje se predstavljaju djelatniku kao prepreke njegovim prirodnim sklonostima ili spontanim tendencijama u postupanju.« (Mackie, 2004, 104)

2.

Moralne dileme nastaju u nepreglednom broju situacija, često i veoma neočekivano. Ako mi netko ponudi da me preveze autom koji je u njegovom posjedu, to predstavlja situaciju koja nema moralnu relevantnost. Međutim, ako saznam da je riječ o ukradenom autu, onda se momentalno radi o nečemu što je i te kako ima i prema čemu se moram odrediti. Način na koji sjedimo na nekom nastavnom satu ili znanstvenom skupu tehnička je stvar, međutim, ako nekome od prisutnih pozli, pružanje pomoći (ili izbjegavanje da se ona pruži) nesumnjivo je moralno pitanje. Moralna dilema u kojoj se nalazimo vodi nekoj odluci koja svjedoči o nama, odnosno našem karakteru i ponašanju, što onda postaje i predmet moralnog ocjenjivanja drugih o našem postupku, kao i našeg mogućeg preispitivanja. Također, moralne su dileme neizbježno kontekstualno povezane i s pojmom moralnih konflikata: »Pod tim podrazumijevam situacije u kojima nam se čini da imamo međusobno sukobljene dužnosti« (Hare, 2005, 39). To je, između ostalog, ono što obilježava brojne situacije i sačinjava specifičnost moralnog djelovanja. Drugim riječima, u našem moralnom djelovanju postoji potreba određivanja spram moralnih dužnosti i raznih životnih prioriteta (a sve je u vezi s čitavim nizom vrijednosti, interesa itd.) koje mogu stvoriti moralni konflikt.

Moralni konflikt podrazumijeva sukob različitih ideja, vrijednosti, interesa, procjena djelatnih opcija i slično, koje imaju moralnu konotaciju i značaj, odnosno koje mogu biti dio neke konkretne moralne situacije ili moralnog života uopće. Pri tom, opredjeljivanje, odnosno izbor između različitih ideja, vrijednosti, interesa ili opcija u datom kontekstu, može na temeljan način dovesti u pitanje one druge koje u tom kontekstu postoje, odnosno može ih zanemariti ili čak u potpunosti suspendirati. Primjera radi, vrijednost koja se ogleda u našoj želji da pomognemo nekom našem rođaku ili prijatelju može, u određe-

nim situacijama, biti i te kako moralno problematična (npr. nepotizam), jer može podrazumijevati ugrožavanje legitimnih prava drugih ljudi, pravnih procedura ili općih moralnih principa. Time se jasno pokazuje da moralne vrijednosti nisu izolirane, već ulaze u međusobne napetosti koje zahtijevaju promišljanje i procjenu. Moralni konflikt može se ticati konkretne moralne situacije djelatnika, ali i biti predmet etičkog promišljanja koje uključuje pokušaje normiranja, odnosno formuliranja smjernica za donošenje moralnih odluka. U tom smislu, etika ne samo da opisuje moralne konflikte, već nastoji ponuditi kriterije za njihovo razrješavanje.

Moralni konflikt može biti unutrašnji – kada se odvija u samom djelatniku, u procesu njegovog moralnog promišljanja i odlučivanja, kao i u naknadnoj evaluaciji vlastitog postupka – i vanjski, kada se javlja kao sukob različitih etičkih koncepcija, društvenih vrijednosti, principa ili svjetonazora. Takvi konflikti često nadilaze individualni nivo i postaju dio šire društvene i kulturne dinamike. Moralni problem predstavlja svaku situaciju za koju se osnovano i argumentirano može utvrditi da ima moralnu konotaciju, odnosno koja nije rezultat proizvoljne ili subjektivno proizvedene procjene, već uključuje stvarne dileme pred kojima stoje pojedinac i moralna zajednica. Upravo zbog toga, moralni problemi čine centralni predmet etike kao filozofijske discipline.

Bez obzira na svoj nivo ili karakter, moralni je konflikt upućen na djelanje, odnosno na potrebu donošenja odluke. Drugim riječima, moralni se konflikt gotovo neizbježno posreduje kroz moralnu dilemu u vezi s konkretnom situacijom. Čak i kada se razmatra u teorijskoj ravni, on implicira moguće situacije moralnog izbora; u suprotnom bi ostao apstraktan i bez dodira s praksom. Postavlja se, međutim, pitanje: da li postoji moralna dilema bez moralnog konflikta? Ako pojam konflikta razumijemo u najosnovnijem smislu kao postojanje najmanje dvije opcije djelovanja koje se međusobno sučeljavaju, tada se može reći da nema moralne dileme bez konflikta. Međutim, ako konflikt shvatimo kao duboki ili temeljni sukob vrijednosti (npr. istina nasuprot lojalnosti, osobna korist nasuprot moralnoj ispravnosti), tada nije nužno da svaka moralna dilema podrazumijeva takav intenzitet sučeljavanja. Drugim riječima, u pojedinim se slučajevima ne radi o isključujućim vrijednostima, već o razlikama u stupnju, prioritetima ili primjerenijim načinima djelovanja. Moralna odluka tada ne podrazumijeva potpuno

potiranje jedne vrijednosti u korist druge, već njihovo uravnotežavanje ili hijerarhijsko rangiranje u konkretnom kontekstu.

Bit moralne situacije sastoji se upravo u tome da postoji izbor, odnosno mogućnost opredjeljivanja između različitih opcija djelovanja. U tom se smislu moralno djelovanje razlikuje od automatiziranog ponašanja, kakvo nalazimo u običajnim praksama ili u rigidno strukturiranim sistemima poput totalitarnih režima, gdje je prostor za autonomno moralno odlučivanje značajno sužen ili potpuno eliminiran. Upravo prisustvo alternative i potrebe za izborom čini temelj moralne odgovornosti. Moralni konflikti ne predstavljaju samo prepreke u moralnom djelovanju, već i njegovu konstitutivnu dimenziju: oni otvaraju prostor za etičku refleksiju, razvoj moralne svijesti i artikulaciju vrijednosti koje usmjeravaju ljudsko djelovanje.

U kontekstu razmatranja moralnih konflikata, od koristi može biti i slijedeće podsjećanje:

»*Prima facie* dužnosti su, dakle, nužni elementi konačne moralne procjene koju treba obaviti u svjetlu svih relevantnih činjenica. Da iskoristimo ovdje jedan Rousseauov dobro poznati primjer: ako sam prijatelju obećao da ću zajedno s njim obaviti neki ne baš mnogo značajan posao, a u to vrijeme se nađem u takvoj situaciji da mogu spriječiti nesreću koja ugrožava mnoge živote, očigledno je jača *prima facie* dužnost da spriječim nadolazeću katastrofu.« (Cekić, 2023, 172)

Situacije u kojima se javljaju moralni konflikti su, naravno, mnogobrojne i raznovrsne. Uzmimo primjer laži, kao još jednog važnog pitanja etike, odnosno nečega što ima veliku ulogu u okviru našeg moralnog života. Naime, etika ne proučava pitanja koja se odnose na fenomene dobra i zla nezavisno od pitanja istine i laži, te se zato nužno mora govoriti o vrijednosti istine u etičkom smislu, kako bi se uopće ocjenjivala nemoralnost laži, odnosno njena zabrana. Laž ovdje uzimamo u njenom najužem smislu, u smislu »iskaza za koji se vjeruje da je neistinit, a izriče se s nakanom da ga netko drugi shvati kao istinit« (Primorac, 2001, 14), čime se ostvaruje neka vrsta koristi za onog koji iznosi laž i događa svojevrсна zloupotreba i manipulacija u pogledu onog koga se nastoji obmanuti. Navedimo neka od brojnih obrazloženja te zabrane: laž škodi obmanutoj osobi, podriva povjerenje među ljudima, suprotstavljena je etičkom načelu istine, suprotna je »prirodnoj svrhovitosti« jezika da naše misli saopćava drugima, predstavlja prekr-

šaj »prirodnog povjerenja« što ga prema drugima osjeća onaj koji nije moralno iskvaren, vrsta je izdaje, znak kukavičluka, degradacije i nepoštovanja obmanutog, vodi manipulaciji i iskorištavanju ljudi, smjera lažljivcu osigurati povlašten položaj, ne može udovoljiti zahtjevu za »poopćenjem«, u religijskom registru tumačeno protivna je »božjoj volji« kako to tumači Sveto pismo (Izl 20,16; Mudr. 1,11; Ps. 5,7; Ef. 4,25 itd.) (Primorac, 2001, 14–15). Kao što je dobro poznato, svakodnevne životne situacije stvaraju brojne moralne dileme koje se odnose na dilemu govoriti istinu ili lagati (zbog neke koristi, prevare, ili, pak, da se nekom u specifičnim okolnostima olakša položaj, da ga zaštitimo itd.):

»Znači li to da ne smijemo lagati ni onda kada bi laž imala znatno bolje posljedice od kazivanja istine? Da ne smijemo lagati čak ni onda kada je laž jedini način da se spriječi neka velika nesreća – recimo, kada jedino pomoću laži možemo spasiti nevinog čovjeka od njegova progonitelja koji ga kani ubiti?« (Primorac, 2001, 21)

Upravo to se zapitao Benjamin Constant u svom spisu *O političkim reakcijama* (1797) ukazujući da je zabrana laži nešto važno, *ali se ne smije apsolutizirati jer ako to uzmemo kao apsolutno načelo koje ne dopušta nikakve iznimke, time ćemo potencijalno onemogućiti svaki život u društvu*. Trebamo li, recimo, reći istinu i čovjeku koji nas pita je li se naš prijatelj, koga progoni da ga ubije, sklonio u našoj kući? Tu se dolazi do pozicije da načelo istinoljubivosti dopušta neke iznimke, pozivanjem na »ideju prava na istinu«:

»Dužnost reći istinu imamo samo prema onima koji imaju pravo da istinu saznaju. Onaj tko smjera da nekog ubije, dakako, paradigmatički je primjer osobe koja to pravo nema; jer istina mu je potrebna upravo zato da bi svoju zločinačku nakanu mogao provesti u djelo.« (Primorac, 2001, 21)

Ovim se sugerira da je nekad lošije od izricanja laži reći istinu (u pogrešno vrijeme, na pogrešnom mjestu), upravo u svjetlu kriterija očuvanja i unaprijeđenja života, te se zato, shodno okolnostima, mora pokazati stanovita fleksibilnost, umjesto povinovanja pukom formalizmu. Naravno, dužnost da se govori istina spada u temeljne vrijednosti morala, ali problem nastaje u onim situacijama kad istina može naškoditi, recimo, teško bolesnom pacijentu, te se osnovano može naslutiti da će određeno priopćavanje istine u nekom delikatnom trenutku voditi pogoršanju njegovog npr. psihičkog (i ukupnog zdravstvenog) stanja: »Recimo, iako se često pogrešno misli suprotno, zabrana laganja ('isti-

noj ljubivost') nije nalog da se (uvijek i svuda) govori istina. Nešto se može i prešutjeti" (Cekić, 2023, 211). Naravno, riječ je o kompleksnoj problematici, koja podrazumijeva i šire ekspliciranje, za koje ovdje nema prostora. No, povodom navedenog, treba reći da je uloga etike veoma važna kako bi se osvijetlile determinante moralnog fenomena (u okviru toga i determinantne moralne dileme) i raznovrsni konflikti moralnih dužnosti, kako bi se izostrile implikacije određenih postupaka itd., jednom riječju, argumentirano razmotrio problem, nasuprot uobičajenom neobaveznom i polurefektiranom pristupu. U kontekstu naše teme, to je nužno kako bi se izbjegli krajnje sporni »gotovi odgovori« i nemarno izbjegavanje uviđanja problematike moralnih dilema te povođenje za raznovrsnim (pseudo)rješenjima kakvo je, recimo, veličanje intuicije: »Svakako, pretpostavka da se moralni sudovi izvode ili moralni problemi rješavaju pukim sjedenjem i posjedovanjem moralne intuicije, predstavlja izvrtanje stvarnog moralnog razmišljanja« (MacKie, 2004, 34). Dodajmo i to da glavna teorijska stanovišta u sferi etike (deontološka i utilitaristička pozicija, etika vrlina) nude čitav niz relevantnih uvida koji mogu biti od značajne pomoći povodom razmatranja teme moralnih dilema, ali treba dodati i to da ona svakako ne predstavljaju i jedini i bespogovorni put (Mijatović, 2025, 21–26).

3.

Podsjetimo na još neke od osnovnih odrednica morala, kako bi to poslužilo da bolje osvijetlimo pojam moralnih dilema. Moral kao segment praktičkog djelovanja predstavlja fenomen sastavljen od brojnih pravila (normi) kojima se usmjerava čovjekovo ponašanje. U načelnom smislu, ispoljavanja u sferi morala mogu biti u vezi s odnosom prema društvu u cjelini (pitanja, dileme, fenomeni koji u njemu nastaju), odnosom prema drugim pripadnicima zajednice (koji se događa u intersubjektivnoj komunikaciji) te odnosom prema samom sebi (izgradnja pojedinačnog moralnog identiteta, savjest itd.). Moral se, kao što je poznato, zasniva na vrijednostima dobrog, ispravnog i pravednog (Sadžakov, 2022, 20). On, po svojoj suštini, predstavlja izvorno ljudski fenomen: »Jednu od suštinskih karakteristika ljudske vrste čini sposobnost čovjeka da nadiđe svoje biološke okvire i ograničenja i da svoj život

i život zajednice gradi i stalno razvija u svijetu smisla i vrijednosti» (Vučković, 2006, 20). Pored ostalog, moral je zasnovan na

»čovjekovoj sposobnosti da bude aktivno (djelatno) biće koje spoznaje i mijenja svijet, odnosno na sposobnosti da kroz raznovrsne forme iskustva upoznaje sebe i druge ljude, kao i da, reflektirajući odnose koji se tiču dobra i zla, svojim djelovanjem osmisli i unaprijedi ustrojstvo zajednice. Moral, dakle, predstavlja isključivo ljudsko obilježje kao izraz mogućnosti humanih bića da stvore svijet kulture (u najširem smislu te riječi), koji uključuje brojne norme, dužnosti, vrijednosti i razne druge oblike regulacije društvenosti. Postajući bićem kulture, čovjek razvija svoju 'drugu prirodu' (Hegel), čime se i razlikuje od načina djelovanja ostalih živih bića.« (Sadžakov, 2022, 11)

Svako sagledavanje morala (moralnih vrijednosti i dr.) mora se staviti u određeni povijesni kontekst. U tom osobenom, uvijek nepopovljivom, kontekstu stvaraju se, pored ostalog, situacije s nizom moralnih dilema. One su, naravno, brojne, shodno brojnosti sfera društvenosti. Navodimo, bez pretenzije na iscrpnost, najprije sfere ekonomije i politike koje su generator brojnih moralnih dilema, o čemu će kasnije biti više riječi. Zatim, može se govoriti o moralnim dilemama koje se stvaraju u prijateljstvu i partnerskom odnosu. Moralne se dileme rađaju i povodom pitanja eksploatacije, diskriminacije, uznemiravanja, seksualne orijentacije, patriotizma i nacionalizma, pitanja koja se odnose na medijsku produkciju itd. (Singer, 2011; Nagel, 2012). U literaturi se, pored ostalog, razmatraju i »moderne moralne dileme« kao što su pitanja migranata, aktualne moralne edukacije, prava životinja (Probučka, 2019). Razvojem sfere informacijskih tehnologija začinju se novi, do tada nepoznati problemi, kojima se bavi kompjuterska etika (npr. hakiranje, narušavanje privatnosti, uznemiravanje na internetu) (Johnson, 2006; Sadžakov, 2023). Oblast bioetike također obiluje moralnim dilemama (abortus, eutanazija, surogat majčinstvo). Ekološka etika usmjerena je na moralne dileme koje postoje u sferi zaštite životnog okoliša, što uključuje i specifična pitanja o budućnosti, odnosno pitanja o našim dužnostima prema onima koji još nisu rođeni. Moralnim dilemama s kojima se suočavaju znanstvenici bavi se etika znanosti (Sadžakov, 2005). Može se također govoriti i o *kolektivnim moralnim dilemama*, onda kada se jedna zajednica/društvo nađe u situaciji u kojoj treba reagirati povodom određenih događaja i fenomena, opredijeliti se za neke vrijednosti itd. Ta je zajednica/društvo, naravno, sastavljena od pojedinačnih mišljenja i moralnih uvjerenja, ali ona vode rezultanti

koja predstavlja istinu neke moralne zajednice, odnosno nekog društva i nesumnjivo se nalazi u vezi s opredjeljivanjem povodom niza moralnih dilema.

Pored ostalog, treba spomenuti i historijski karakter moralnih dilema, odnosno to da one pripadaju društvenom kontekstu koji nije statičan. Shodno tome, može se uočiti kako se, zavisno od stupnja historijskog razvoja društva, određene moralne dileme rađaju, dok druge postaju krajnje periferne ili sasvim iščezavaju. Primjera radi, sa suštinskim ukiđanjem ropstva, nestaje čitav niz dilema, te se one mogu javiti još samo kao nečija bizarna želja koja bi se sudarila s pravnim sistemom. Na drugoj strani, kako je već spomenuto, rađaju se nove moralne dileme (npr. spomenuti problemi nastali ekspanzijom informaciono-digitalnih tehnologija) koje neminovno donose potrebu argumentiranja i opredjeljivanja. Sve to je kontekstualno i u tijesnoj vezi s potrebom stvaranja pravne regulacije povodom određenih pitanja (problematika ljudskih prava). Kao što se može zapaziti, na svakom koraku u okviru moderne društvenosti otvaraju se brojne debate i arbitriranje koji uključuju i niz moralnih dilema. Jedna od njih, posebno uočljiva u zapadnoj Europi, odnosi se na nošenje vjerskih obilježja u javnosti. Tu su i brojne moralne dileme koje su u vezi s pitanjima onoga što nazivamo »političkom korektnošću« (ophođenje u javnom životu, tolerancija, terminologija koja se koristi u medijima, filmovima itd.). Povodom problema narušavanja privatnosti, zanimljiv je bio i slučaj koji je izazvao veliku pažnju javnosti u Srbiji. Naime, dostavljač hrane se nakon isporuke obratio djevojci koja je izvršila narudžbu, poslavši SMS sadržaja »Kakva je bila hrana?« Nakon što je djevojka prijavila taj postupak dostavljača njegovom poslodavcu, on je dobio otkaz. To je dodatno izoštrilo moralne dileme povodom ugrožavanja privatnosti i komunikacije u takvim okolnostima.

Kako smo nagovijestili, u našem je vremenu, naravno, mnogo toga specifično i drugačije u odnosu na tzv. statična tradicijska društva. Stanovište moderne individualnosti, koje je u centru moderne društvenosti, podrazumijeva da je sve na pojedincu, uključujući i moralno odlučivanje (ne radi se više o običajnosnom automatizmu i uniformnosti). To vodi multipliciranju moralnih dilema na svakom koraku jer se i mora odlučivati na svakom koraku. Na djelu je moralni pluralizam (različita moralna stanovišta), koji neminovno proističe iz biti modernog shvaća-

nja morala. Spomenuti moralni pluralizam podrazumijeva borbu ideja i koncepata u jednom društvu, što uključuje i čitav niz napetosti i sukoba u pogledu moralnih vrijednosti, moralnih dilema i moralnih izbora. Riječ je o obilju pitanja, odnosa, vrijednosti, interesa i situacija, odnosno o svemu onome što sačinjava naš život, na radnom mjestu, u obitelji, prijateljstvu i ostalim vrstama društvenih odnosa:

»Svaki pojedinac je smješten u brojne krugove – manje ili veće, koji se ponekad sijeku, nisu svi koncentrični – gdje je brojnim načinima udružen s drugima. Unutar svakog kruga, velikog ili malog, moramo očekivati i prihvatiti ne samo suradnju već također natjecanje i sukob, ali različitih vrsta i stupnjeva u krugovima različite veličine.« (Mackie, 2004, 171)

4.

Kako smo već spomenuli, fenomen moralne dileme prožima, na različite načine, moralno djelovanje u cjelini. On se, dakle, ne tiče se samo konkretnog moralnog izbora (prilikom neke životne situacije) i moralnog čina, već se odnosi i na mnogo toga drugog što se u najširem smislu tiče oblasti morala (moralnog djelovanja). To uočavamo već na pitanju načelnog opredjeljivanja između dobra i zla, odnosno povodom moralnih vrijednosti i shvaćanja koja usvajamo i posređujemo u našem djelovanju. Na temelju toga formiraju se moralna uvjerenja i moralni motivi. Opredjeljivanje za neke od njih predstavljaju rezultat određenih, veoma važnih moralnih dilema, koje su konstitutivne za moralnu poziciju djelatnika. Netko tko bi se prethodno po svojoj poziciji mogao nazvati egoističnom osobom zasniva svoje motive, uvjerenja, prioritete i djelovanje na tome primjerenom vrijednosnom sistemu (Rand, 1997; Sadžakov, 2023). Opredjeljenje za određene moralne vrijednosti, uvjerenja i motive osnova je s kojom dolazimo pred moralni izbor. To je »mjesto« na kom se, našim opredjeljivanjem za određena rješenja, »raspetljavaju« moralne dileme. U tom smislu, moralni izbori su istina i »ogledalo« nekog čovjeka, njegovog karaktera, uvjerenja, vrijednosti, njegovog moralnog stanovišta i načina života uopće. Hegelovski rečeno, čovjek je niz njegovih djela, dodajmo i njegovih nedjela. On, naime, nije dobar po automatizmu, već može izabrati i zlo. Valjano djelovanje je, naravno, zadatak koji, pored ostalog, podrazumijeva napor, odgovornost, hrabrost i još mnogo toga drugog. To se nedvosmisleno

pokazuje i u opredjeljivanju povodom neke moralne dileme: »Moralnost ne treba otkrivati već stvarati: moramo odlučiti koja ćemo moralna gledišta usvojiti. Zaključci do kojih dođemo nesumnjivo će odražavati i otkrivati naš smisao za pravdu, našu moralnu svijest« (Mackie, 2004, 34). Navedenom je potrebno dodati i sljedeće, što smjera ukazivanju na nužnost djelatnog ispoljavanja:

»Moralno prosuđivanje nije naime nikakvo ljudsko opredjeljenje i nikakav istinski ljudski stav, budući da mu za to nedostaje ono što bi ga u tome tek omogućilo, a to je djelo, čin i odluka.« (Kangrga, 1966, 133)

U okviru analize strukture moralnog djelovanja, neizostavno treba spomenuti moralnu imputabilnost i moralnu odgovornost. Moralna imputabilnost u elementarnom smislu podrazumijeva da određeni postupak nekome možemo pripisati kao njegov, na čemu se onda i gradi pojam moralne odgovornosti. Ukoliko nismo u stanju da na slobodan način biramo svoje postupke, tada je, naravno, krajnje sporno može li se govoriti o moralnoj odgovornosti. Jedno od važnih pitanja je koliko smo, na temelju našeg moralnog razvoja, u stanju da shvaćamo važnost moralnih dilema, pa shodno tome da, u određenim situacijama, prepoznamo postojanje neke moralne dileme i preuzmemo moralnu odgovornost, odnosno da se suočimo s određenim problemom. Ako se može govoriti o važnosti stanovišta o čovjeku koji je bogat potrebama, može se, u kontekstu bića morala, govoriti i o čovjeku koji je bogat moralnom odgovornošću i moralnim dilemama, što svakako predstavlja zadatak koji, pored ostalog, podrazumijeva moć preispitivanja, moralnu razvijenost, hrabrost suočavanja... U ovom je kontekstu važno pitanje i ono: *Što je to što nas se tiče, za što trebamo biti odgovorni?* Nasuprot navedenim konstitutivnim elementima moralne odgovornosti nalazi se konformističko odricanje od odgovornosti i minoriziranje i isključivanje moralnih dilema, što umnogome poništava bit moralnog stanovišta. I šutnja i izbjegavanje odgovornosti nesumnjivo je izraz nekog izbora i podleže ocjenjivanju. Često su na djelu i malograđanski rezoni tipa »gledam svoja posla«, »to me se ne tiče«, »ja sam apolitičan« itd., kao i pritisak žrvnja ekonomskog načina reprodukcije, koji vode tome da se neutralizira humanost, solidarnost, altruizam... Tome nasuprot, radi se o potrebi uviđanja odgovornosti koju imamo za naše postupke, za svijet u kom živimo, o potrebi da se suočimo s određenim moralnim dilemama. U djelovanju u pravnoj sferi često se može zapaziti namjera

»otresanja« od odgovornosti, dok bi u moralnoj trebalo da se što više suočimo s njom (premda se i tu nerijetko događa svojevrsni bijeg i »zastvaranje očiju« kao i u pravnoj). I u pogledu tog pitanja, mogu se uočiti značajne sličnosti i razlike pravnog i moralnog tipa odgovornosti. Podsjetimo da su pravne norme formalnijeg tipa od moralnih, kao i da normiraju manju oblast društvenih odnosa u usporedbi sa sferom morala:

»Pravna i moralna sfera su isprepletene na mnogo načina, jer se obje tiču pitanja regulacije ljudskih odnosa, očuvanja i unaprijeđenja ljudske slobode. Objе sfere, svaka na svoj način, posreduju određene vrijednosti, a u dobroj mjeri na identičan način vrednuju određena ponašanja (krađa i ubojstvo su, recimo, i pravno nedopuštene i nemoralne).« (Sadžakov i Šumonja, 2018, 116–117)

No, u određenim slučajevima, sfere prava i morala mogu doći u stanje napetosti

»jer postoje moralne granice obveze poslušnosti zakonu pošto postoje moralni zahtjevi da pravičnost dopuni slovo zakona. Ako prosudimo da je neki zakon neetičan, da oštećuje i ponizuje ljudsku osobu, ne počinja se nikakva moralna nepravda ako se on ne primijeni ili ako se dva naizgled slična slučaja ne tretiraju na sličan način, iako slijedeći svoje moralno uvjerenje možemo postupiti protuzakonito. Zahtjevi legalnosti i moralnosti mogu, dakle, ponekad ići usporedno, ili se mogu križati, ali bi se teško moglo reći da su identični.« (Lukšić, 1995, 103–4)

Ovdje možemo podsjetiti na to da je Radbruch ukazivao da su neki zakoni bili toliko nepravedni i štetni za društvo da im se može poreći i sam karakter prava (Radbruch, 1980). Primjer toga su, recimo, »nacistički zakoni« koji su bili usmjereni diskriminaciji Židova. Zato je moguće reći da »postoji neki minimalni sadržaj moralnosti, bez kojega se nijedan dekret ne može ubrojiti u pravo« (Lukšić, 1995, 99). Povodom ovog pitanja, razmatrajući odnos dopuštenosti i obaveznosti (u okviru općenitijeg odnosa prava i morala), Jovan Babić ističe:

»Moralno najteži slučajevi nastaju onda kada taj odnos nije precizan ili uopće nije jasan. Neki postupak može biti moralno obavezan i onda kad je zakonski zabranjen, kao i obrnuto – može biti moralno zabranjen i kada je zakonski obavezan, što je rjeđi oblik, ali je moguće u situacijama u kojima zakon nalaže neku moralno veoma neispravnu ili nepravednu radnju.« (Babić, 2000, 52)

Moralna odgovornost, u kontekstu problema moralnih dilema, po-drazumijeva povezanost nekog djelatnika (subjektivno i objektivno) s onim što je u datoj situaciji predmet moralne dileme, uključujući i

potrebu da se zauzme određeni stav i nešto odluči. Riječ je, dakle, o situacijama gdje se može utvrditi da je djelatnik, u većoj ili manjoj mjeri, subjekt moralne dileme, da se očekuje da se njom bavi, da ga se ona tiče, da se povodom nje treba odrediti i/ili nešto odlučiti (iako ne mora uvijek biti direktni sudionik nekog događaja, npr. ratnog zločina). Naravno, stupnjevi sudjelovanja u odgovornosti, pa i u pogledu one moralne, različiti su, nijanse su brojne, ovisno o kontekstu. O tome je, razmatrajući iskustvo nacizma, govorio Karl Jaspers u spisu *Pitanje krivnje*, razmatrajući pravnu, političku, moralnu i metafizičku krivnju (Jaspers, 2009). U brojnim situacijama, kao što je poznato, može se raditi o umanjivanju odgovornosti/krivnje, prešućivanju, odbijanju suočavanja, izbjegavanju razmatranja moralne dileme itd. U tom je kontekstu poznat slučaj Adolfa Eichmanna (Arendt, 2000; Cesarani, 2007; Stangeth, 2014), o čemu smo šire pisali u tekstu *Moralni uzori* (Sadžakov, 2023, 21–22).

Na osnovi određenja moralne odgovornosti govori se i o moralnoj krivici te o važnim segmentima povratne svijesti o izvršenom djelovanju kao što je kajanje (što, opet, uključuje moralnu dilemu hoćemo li se u određenoj situaciji pokajati, opozvati svoj nevaljani čin odnosno promijeniti smjer svog djelovanja). Ovdje treba spomenuti i moralne sankcije kao odgovor u sferi morala povodom nekog izvršenog djela (što također podrazumijeva tom aspektu moralnog djelovanja primjerene moralne dileme, npr. kog tipa treba biti moralna sankcija). Kada je riječ o savjesti kao središtu moralne samosvijesti (kao i o moralnom karakteru u cjelini), o njenoj se kvaliteti, između ostalog, sudi na osnovi odgovora na moralne dileme (izbor određenih opcija moralnog djelovanja, refleksija o njima).

5.

Poznat je Fichteov stav da svatko bira filozofiju kakav je čovjek (Fichte, 1956, 186). Isto to se može reći i za izbor moralnog stajališta, a onda i za odluke povodom moralnih dilema. Povodom toga, važno je spomenuti značaj kritičkog mišljenja. U sasvim načelnom smislu, moglo bi se reći da kritički misliti podrazumijeva dovesti nešto u pitanje, »staviti u zgrade« ustaljeni način razmišljanja o nekom problemu, odnosno napustiti samorazumljivost postojećeg (sumnjati u valjanost

postojećih rješenja i spoznaja) (Antolović i Sadžakov, 2025, 131). Takav pristup je, nesumnjivo, od velike važnosti i u sferi morala. Klooster govori o potrebi napuštanja samorazumljivosti, s pravom ističući da kritičko mišljenje ima presudnu važnost za našu autonomiju kao intelektualnih, moralnih itd. bića (Klooster, 2002). Kada govorimo o različitim konceptima morala, navedimo i sljedeću razliku:

»Pozitivni moral je prevladavajući moral u društvu i izražen je u društvenom javnom mnijenju, njegovim zakonima i životima njegovih članova. Kritički moral je skup moralnih principa, pravila i vrijednosti, zajedno s razmišljanjem koje stoji iza njih, koje pojedinac može prihvatiti, ne samo da bi živio po njemu, nego i da bi ga primijenio u kritičkom rasuđivanju o moralu bilo kog društva, uključujući i vlastito.« (Primorac, 2007, 120)

Govoreći o moralnom razvoju, Lawrence Kohlberg govori o potrebi nadilaženja konvencionalnog nivoa, kao vidu napretka u pogledu moralnog individualizma. Karakteristika postkonvencionalnog nivoa je da on

»nadilazi kriterije koji su konstituirani od strane društvene grupe, kao i da relativizira vrijednost puke lojalnosti prema njoj (poštovanje 'zakona i reda' bez njihovog značajnijeg preispitivanja). Kohlberg, naime, ukazuje i na to da moralni razvoj donosi proširenje moralnih horizonata (vrijednosti) te predstavlja progresivno nadilaženje onoga što se nalazi na određenim nižim stupnjevima psihičkog razvoja, kao i nadilaženje određenih ustaljenih, često konvencionalnih, kriterija racionalnosti i moralnosti (odanost društvenoj grupi i političkom poretku, bespogovorno počinovanje zakonskim odredbama itd.).« (Sadžakov, 2022, 73)

I danas se može zapaziti da se, zbog čitavog niza razloga, navedenom pristupu mnogo toga opire, odnosno da postoje brojne i ozbiljne prepreke koje vode izostajanju ili marginalizaciji kritičkog mišljenja što je svakako posljedica provođenja određenih interesa, istupanja s pozicije moći, pritiska vladajućih ideoloških matrica, konformizma (Antolović i Sadžakov, 2025, 181). Jedna od drastičnih posljedica je i marginaliziranje onoga što dolazi iz sfere morala, odnosno namjera da ono ustukne pred određenim političkim i ekonomskim interesima. U okviru toga, od velike je važnosti, a također predstavlja nešto što se često marginalizira, pitanje moralne odgovornosti znanstvenika. Riječ je, naime, o veoma uočljivoj i opasnoj tendenciji da se i u sferi znanosti eliminiraju moralne dileme, da se znanstvenik shvati kao puki »šaraf« u znanstvenom pogonu, koji ne treba razmišljati »šire i dublje«, već po-

slušno zaraditi sinekuru (provodeći određene interese), situiran u neku od brana fah-idiotizma:

»To neizbježno donosi zatvaranje očiju pred posljedicama djelovanja mašinerije moći i neodvojivo je od procesa sužavanja polja kritike, sa svojim sve drastičnijim posljedicama. Upravo je danas, možda više nego ikad, u doba ekstremnog egzistencijalnog ugrožavanja koje, na različite načine, podriva temelje života na Zemlji, potrebno otvaranje diskusije o brojnim postojećim problemima i iznalaženju adekvatnih rješenja. Pri tom, radi se, pored ostalog, i o posebnoj odgovornosti znanstvenika čija kritika treba biti u funkciji slobode (odnosno njenog proširivanja) i uopće očuvanja i unapređenja života. Sve drugo je sudjelovanje u katastrofi. Na ovom mjestu možemo parafrazirati Orwella koji s pravom ističe da govoriti istinu u doba manipulacije predstavlja revolucionarni čin.« (Antolović i Sadžakov, 2025, 138)

6.

Na samom početku rada, istakli smo da moral ima svoje brojne specifičnosti koje ga razlikuju od drugih praktičkih sfera društvenosti (politike, ekonomije, prava):

»S njima mu je, ipak, zajedničko to što predstavlja oblast regulacije ljudske interakcije koja je zasnovana na određenim vrijednostima (kao što je to npr. sloboda). To je i razlog njihovog djelomičnog preplitanja, odnosno međuzavisnosti. Iako sfera morala ima svoju relativnu posebnost, kao i specifične načine djelovanja, ona ne postoji sasvim zasebno već je na raznovrsne načine povezana s cjelokupnim kontekstom društvene stvarnosti. U okviru toga posebno je važna isprepletenost sfere morala sa sferama politike, prava i ekonomije. Pored ostalog, svaka od navedenih oblasti stvara i svoje specifične moralne dileme koje zahtijevaju određene odgovore i rješenja. Dodajmo i to da spomenute sfere praktičkog djelovanja predstavljaju područja ispoljavanja ljudske slobode, što je praćeno stalnom potrebom njene zaštite i razvijanja. Također, uvijek je prisutna realna opasnost da spomenute sfere, zaboravljajući određene moralne principe, ujedno neutraliziraju i potencijale slobode. Bez njih, sfera politike može biti i beskrupulozna djelatnost (uključujući tu i opasnost nastanka totalitarizma).« (Sadžakov, 2022, 33)

Sfera politike donosi obilje moralnih dilema i sporova koji su u vezi s određenim pitanjima koja se tiču onoga što može biti moralno problematično (korupcija, nepotizam, medijska manipulacija, različite vrste nepravde, ukidanje demokratskih procedura i institucija, ugrožavanje određenih ljudskih prava, stranačko zapošljavanje, vojne intervencije država itd.). Sve to i te kako utječe na kvalitetu moralne zajednice i društvenosti uopće (odnos prema javnom dobru):

»Danas se za sferu politike, poznato je iz svakodnevnog iskustva, često vezuju brojne negativne asocijacije jer se smatra djelatnošću koja je krajnje problematična zbog čitavog niza razloga. Neke od zamjerki su i one moralnog tipa (karijerizam, beskrupuloznost, manipulacija, nedostatak uvjerenja, stranačko zapošljavanje). Negativne konotacije koje se odnose na realni politički život često proističu iz povezanosti tog vida društvenog života s brojnim sferama interesa, među kojima su najprisutniji oni ekonomski (način raspodjele materijalnih dobara, novca, privilegija i ostalih formi moći i utjecaja). Sve to rađa, kao što je poznato, čitav niz negativnih pojava.« (Sadžakov 2022, 42)

Zato je, bez sumnje, od velike važnosti prepoznati i značaj moralnih konotacija i moralnih dilema u okviru političke sfere:

»Potvrđujući spojivost moralnosti i politike putem posredovanja pojmom općeg dobra, mi potvrđujemo da je politika, kao i druge sfere ljudskog života, u načelu moralno pogrešiva i da ju je moguće i potrebno moralno korigirati. Mi time ne pretvaramo politiku u nešto romantično, ne idealiziramo je niti zaboravljamo da, Weberovim riječima, država u sebi uključuje odnos dominacije i da se održava nasiljem koje se smatra legitimnim.« (Lukšić, 1995, 157)

Drugim riječima, s obzirom da se, kako je već spomenuto, radi o sferi u kojoj se prelama mnoštvo utjecaja i interesa, posebno ekonomskih, moderni politički život donosi brojne moralno problematične situacije:

»Kada se u politici ne biraju sredstva – a ona se ovdje ne biraju po racionalnim i relevantnim kriterijima – može se slobodno govoriti o spornosti ciljeva takve politike. A gdje nije zagarantirana sloboda za sve građane u političkoj zajednici, tamo je ugrožena njena vrlina, a njena politika može se označiti kao nemoralna.« (Božović, 2010, 33; Sadžakov, 2022, 43–44)

Povodom ove teme, može se uočiti velika važnost povezivanja obrazovanja, morala i politike:

»U kontekstu razvijenog demokratskog društva, od važnosti je, dakle, postojanje koncepta obrazovanja koji uključuje vrijednosti usmjerene stjecanju širine znanja i uvida te razvijanju kritičke dimenzije mišljenja pojedinaca. Tek to stvara pretpostavke formiranja kompetentnih stavova prema brojnim fenomenima koji se pojavljuju u okviru moderne društvenosti (kvaliteta i usmjerenje sistema obrazovanja, nacionalizam, fašizam, socijalna nepravda, siromaštvo, korupcija, nepotizam, ekološki problemi, problemi seksualnih manjina itd.).« (Sadžakov, 2022, 45)

7.

Lako je uočljivo da mnoštvo moralnih dilema nastaje u onim odnosima koji su vezani uz sferu ekonomije. *In praxi*, moderna napetost sfere morala i ekonomije česta je upravo zbog različitih rezona koji obilježavaju ove dvije sfere. Naime, u sferi morala kao presudne figuriraju vrijednosti poštenja, pravde, pouzdanosti, povjerenja, prava i dužnosti, a u poslovnoj korist, zarada, cijena koštanja, efikasnost, konkurencija (Babić, 2000, 17). Sfera ekonomije

»zasnovana je, prethodno, na radu, raznim oblicima privređivanja i trgovine, te novcu. Sve navedeno, u modernom građanskom svijetu, posredovano je institucijom tržišta. Na toj osnovi, nastaje čitav niz fenomena koji određuju interakciju pojedinaca, u cilju razmjene dobara i stjecanja profita, te specifično formirani 'tržišni karakter' kog obilježava pragmatično-kalkulativna nastrojenost.« (Sadžakov, 2022, 46)

S pravom je rečeno:

»Moralni je zahtjev je suviše kompleksan i suviše kategoričan, a istovremeno nesvodiv do kraja na parametre onog uspjeha koji je vrhovni kriterij ekonomije, da bi se ikada moglo postići potpuno 'pomirenje'. Ustvari, osnovni izvor i uzrok ove tenzije ono je svojstvo čovjeka koje stoji u osnovi morala, a na neki način također i u osnovi ekonomije – a to je sloboda. Uvijek će biti moguće da se ekonomski uspjeh stavi ispred zahtjeva moralne ispravnosti, naprosto zato što su ljudi kao slobodna bića u stanju da taj zahtjev zanemare, i da, samo ako hoće, postignu još veći uspjeh tako što će svoje djelovanje osloboditi od ograničenja tog zahtjeva.« (Babić, 2000, 1)

Dodajmo ovome i to da značajna neusklađenost moralnih i ekonomskih vrijednosti i prioriteta (koja, veoma često, kao ishod ima uklanjanje određenih moralnih principa i moralnih dilema), može donijeti brojne konkretne posljedice (razne forme devastacije društvenog života, odnosno bezmjernu eksploataciju i nepravdu), od kojih neke mogu biti i drastične. U tom pogledu, veliki broj ljudi može se pretvoriti u »žrtve lešinarske pohlepe za profitom« (Babić, 2000).

Kao što je već ukazano, u sferi ekonomije postoji veliki broj problema koji mogu imati moralno-etičku relevantnost, odnosno biti predmet moralnih dilema. Podsjetimo na neke od značajnijih: eksploatacija koja se odnosi na radni proces, manipulacija, obmane i prevare na tržištu, uništavanje prirodnog okruženja zbog stjecanja profita, mito (korupcija), nelojalna konkurencija, monopol i stjecanje ekstraprofita,

mobbing, pitanje lojalnosti u poslovnim odnosima, problematični načini reklamiranja itd. (Sadžakov, 2022, 48). Ovdje ukazujemo na dva primjera iz knjige Jovana Babića *Uvod u poslovnu etiku*. Prvi se odnosi na probleme s Fordovim automobilom Pinto, prilikom čije je proizvodnje došlo do upozorenja inženjera (koji su testirali taj tip automobila) menadžmentu tvornice na štetne i opasne posljedice nekih tehničkih rješenja upotrijebljenih u njegovoj konstrukciji:

»Automobil nije zadovoljavao bitne pretpostavke sigurnosti na putu, naročito pri nešto većim brzinama, jer bi i pri lakom sudaru dolazilo do eksplozije s fatalnim posljedicama po putnike: da bi se napravilo malo više mjesta za prtljažnik, rezervoar za benzin je stavljen tako da bi pri udaru odzad pri brzini većoj od dvadeset milja dolazilo do proboja koji bi izazivao požar. Štoviše, sve se to znalo još za vrijeme prethodnog testiranja, prije nego što je proizvod pušten u proizvodnju za prodaju. Da stvar bude gora, to se moglo unekoliko popraviti ugradnjom jednog dodatka čija je cijena procijenjena na 6,5 do 11 dolara, što je u kompanijinoj *cost-benefit* analizi bilo procijenjeno kao skuplje od predviđenog troška koji bi donijela moguća suđenja koja bi rezultirala zbog povreda i smrti u nesrećama koje bi se zbog loše konstrukcije mogle desiti. Kompanija čak nije ni obavijestila potrošače o mogućnosti da sami povećaju sigurnost svojih malih automobila ugradnjom dodatnog dijela (po pretpostavci da ne bi obeshrabrila kupovinu) i nije promijenila dizajn automobila u periodu između 1971. i 1978. godine. Ispostavilo se, međutim, da su troškovi suđenja koja su uslijedila iznosili više od 50 milijuna dolara, što je znatno premašilo ušteđenih 20,9 milijuna zbog odustajanja ugradnje tog dodatnog dijela. Ali što se tiče naše teme o *whistle-blowingu*, inženjer koji je od početka kritizirao koncepciju novih malih i jeftinih automobila zbog njihove loše sigurnosne performanse bio je otpušten s posla, dok su drugi koji su bili poslušni dobili povišice i unaprijeđenja...« (Babić, 2000, 53–54)

Drugi primjer odnosi se na način poslovanja kompanije Nestle, koji se odvijao u nizu nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju, naročito u Africi. Osnovni cilj bio je povećanje prodaje mlijeka za bebe:

»Mlijeko koje je proizvodila i prodavala kompanija Nestle jest zamjena za majčino mlijeko i neophodno je u slučajevima u kojima je majka izgubila mlijeko da bi se beba prehranila. To je mlijeko u prahu koje, da bi se moglo upotrijebiti, treba u odgovarajućem razmjeru pomiješati sa steriliziranim vodom. Ali reklama koja je korištena za ekspanziju prodaje bila je tako uspješna da je dovela do masovnog napuštanja dojenja i prelaženja na umjetnu ishranu, takoreći odmah, ili skoro odmah, po rođenju djece. Reklamna kampanja bila je agresivna: oglasima, plakatima i, što je naročito sporno, podjelom besplatnih paketa dječje hrane u rođilištima, kako samim rođiljama tako i bolničkom osoblju. Efekt je bio strašan: nakon upotrebe tog jednog

besplatnog paketa majčino mlijeko bi presušilo, a mnoge majke su bile dovedene u položaj da moraju kupovati nešto što im ne bi trebalo. Ako su bile siromašne, dovijale su se na razne načine, po pravilu razrjeđujući mliječni prah u mnogo više vode nego što je formula predviđala, koristeći pritom nesteriliziranu vodu, što vodi u teške oblike pothranjenosti, bolest i umiranje djece. Ovo graniči s direktnim kriminalom, koji uveliko podsjeća na 'poklon' prvog pakovanja droge budućim narkomanima. Ali i drugi aspekti Nestleove reklame, čija moralna neispravnost nije tako vidljiva, moralno su sporni: plakat s privlačnom bijelom ženom koja hrani dijete iz bočice nosi jasnu poruku da 'moderne' majke svoju djecu hrane iz bočice, a ne svojim mlijekom, da je dojenje 'nazadno', 'primitivno', dok je hranjenje iz bočice lako postajalo pitanje prestiža. Ako se tome doda da su Nestleovi prodavači ulazili u bolnice odjeveni u bijelo, da bi dali besplatne pakete hrane roditeljima, što je ove moglo dovesti u zabludu da su oni medicinsko osoblje, onda se ta slika čini samo gorom...« (Babić, 2000, 38)

Navedeni primjeri jasno pokazuju koliko je opasna eliminacija moralnih dilema i moralne odgovornosti kao rezultat pomamne želje za ostvarenjem profita. Spomenuta eliminacija siguran je znak uvećanja raznih oblika nemoralne prakse, nepravdi, degradacije, manipulacije, pravno problematičnih odluka, političkog i ekonomskog diktata moći, a smanjivanja mogućnosti razvoja onog istinski ljudskog.

Literatura

- Antolović, Mihael i Sadžakov, Slobodan (2025), *Robe i robovi neoliberalnog sveta*, Sombor: Pedagoški fakultet u Somboru.
- Arendt, Hannah (2000), *Eichmann u Jerusalimu*, Beograd: Samizdat B92.
- Babić, Jovan (2000), *Uvod u poslovnu etiku*, Prag: Research Support Scheme.
- Cekić, Nenad (2023), *Etika*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Cesarani, David (2007), *Becoming Eichmann. Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a 'Desk Murderer'*, Boston: Da Capo Press.
- [Johnson, Deborah] Džonson, Debra (2006), *Kompjuterska etika*, Beograd: Službeni glasnik.
- Fichte, Johann Gottlieb (1956), *Odabrane filozofske rasprave*, Zagreb: Kultura.
- [Hare, Richard Mervyn] Her, Ričard Mervin (2005), *Moralno mišljenje – nivoi, metod i smisao*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Jaspers, Karl (2009), *Pitanje krivice*, Beograd: Konrad Adenauer Stiftung.
- Kangrga, Milan (1966), *Etika i sloboda*, Zagreb: Naprijed.
- Klooster, David (2002), »Šta je kritičko mišljenje?«, *Metodički ogledi*, 9(2), str. 87–95.

- Lukšić, Branimir (1995), *Pravo i etika*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- [Mackie, John] Meki, Džon (2004), *Etika*, Beograd: Plato.
- Mijatović, Franjo (2025), *Dužnosti čovječanstva*, Zagreb: Naklada Breza.
- Nagel, Thomas (2012), *Mortal Questions*, Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107341050>
- Primorac, Igor (2001), *Filozofija na djelu*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Primorac, Igor (2007), *Etika i seks*, Beograd: Službeni glasnik.
- Probucka, Dorota (ur.) (2019), *Contemporary Moral Dilemmas*, Lausanne: Peter Lang Group. <https://doi.org/10.3726/b14453>
- [Radbruch, Gustav] Radbruh, Gustav (1980), *Filozofija prava*, Beograd: Nolit.
- Rand, Ayn (1997), *Vrlina sebičnosti*, Novi Sad: Global Book.
- Sadžakov, Slobodan (2005), »Albert Ajnštajn i etika nauke«, *Arhe*, 2(4), str. 175–180.
- Sadžakov, Slobodan i Šumonja, Miloš (2018), *Filozofija obrazovanja*, Sombor: Pedagoški fakultet u Somboru.
- Sadžakov, Slobodan (2022), *Uvod u etiku*, Sombor: Pedagoški fakultet u Somboru.
- Sadžakov, Slobodan (2023), *Lavirint slobode – narcizam, altruizam, ljubav*, Zemun: Most art Jugoslavija.
- Sadžakov, Slobodan (2023), »Moralni uzori«, *Metodički ogledi*, 30(1), str. 11–32. <https://doi.org/10.21464/mo.30.1.1>
- Sadžakov, Slobodan (2023), »Računalna etika – osnovni problem i pitanje njenog utemeljenja«, *Filozofska istraživanja*, 43(1), 147–169. <https://doi.org/10.21464/fi43108>
- Singer, Peter (2011), *Practical Ethics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Stangeth, Bettina (2014), *Eichmann before Jerusalem. The unexamined life of a mass murderer*, New York: Random House.
- Veljak, Lino (2024), »Brisel bi morao jače odgovoriti Putinu u Crnoj Gori«, *Normalizuj.me*. Dostupno na: <https://normalizuj.me/intervju/brisel-bi-morao-ja-ce-odgovoriti-putinu-u-crnoj-gori> [10. 10. 2024.]
- Vučković, Željko (2006), *Biznis i moral*, Novi Sad: Cekom.

MORAL DILEMMAS

Slobodan Sadžakov

The work is directed towards the analysis of the phenomenon of moral dilemma, its basic characteristics and place in the structure of moral action. At the very beginning, we point out that moral dilemmas do not only refer to a single act of moral choice (on the occasion of a specific situation), but in different ways permeate other segments of the moral phenomenon (choice of moral values, deciding between the understanding of good and evil, considering moral responsibility and guilt, interpretation and determination according to a whole series of social phenomena and situations, the way of acting and the “quality” of conscience). Below, we highlight the importance of critical thinking for the point of view of morality, as well as the importance of moral dilemmas for the process of emancipation, including its educational aspect. At the end of the paper, we consider the moral dilemmas that exist in the sphere of political and economic action.

Keywords: morality; moral dilemmas; moral responsibility; critical thinking; emancipation; politics; economy